

Språket i smeltegryta

Doktordisputas ved NTNU

Den 23. september 2006 forsvarte cand. philol. Randi Solheim sin avhandling *Språket i smeltegryta. Sosiolinguistiske utviklingslinjer i industrisamfunnet Høyanger* for graden dr. art. ved NTNU. Vi trykker her disputashandlingene, først Solheims presentasjon av avhandlingen, så de to opposisjonsinnlegga og til slutt doktorandens svar til opponentene.

Randi Solheim

Presentasjon av doktoravhandlinga

Pao ein par aor so va da komme tolv hondre menneske her. Og de va østlendinga og de va rallara, bus so kom ifrao andre anlegg, og de va svenska og norlendinga og te og med amerikanara og ett og hitt. Og når anlegget va ferigt, so va da mange ao dissa so slo seg te her; og tok seg arbeid pao Fabrikken. Og dei so dao vaks opp ao ongdomma, itte anleggstuia, dei fekk enn dialekt so du kan kalle fø ein lapskaus av litt ao kvart (“Peder”, 81 år).¹

Det var i 1916 at industrien og innflyttarane kom til den isolerte, vesle grenda inst i Høyangsfiorden i Sogn. Store strukturelle, sosiale og språklege omveltingar gjorde at staden på kort tid blei til ein moderne industristad med ein særeigen industristads-kultur. Ein viktig del av denne kulturen var den nye dialekten som etter kvart voks fram – “lapskausen”, som han blir omtala som i sitatet over.

Språksamfunnet Høyanger har ei historie som er kjend langt utanom landegrensene – i alle fall i sosiolinguistiske krinsar. Dette skuldast først og fremst ein liten, populærvitskapleg artikkel om høyangermålet (Omdal 1977), som baserer seg på materiale frå eit kurs i målføregranskning ved Universitetet i Bergen. Denne artikkeln fekk seinare grundig omtale i Peter Trudgills sentrale verk *Dialects in Contact* (1986), noko som gjorde Høyanger til eit internasjonalt referansepunkt i litteratur om intensiv dialektkontakt. Men trass i den store faglege merksemda som såleis er blitt Høyanger til del, var det ikkje publisert meir omfattande analysar av språksamfunnet og språkbrukarane før eg tok fatt på doktorgradsarbeidet mitt. Trongen for forsking som kunne skildre den spesielle talemålsutviklinga og setje ho inn i ein teo-

retisk samanheng, blir ekstra tydeleg når språklege særdrag og viktig lokalhistorisk kunnskap i dag er på veg ut med den eldste generasjonen. Samtidig er også den *nyare* utviklinga av Høyanger-samfunnet interessant i eit sosiolingvistisk perspektiv. I dette spenningsfeltet ligg utgangspunktet for avhandlinga som blir presentert og drøfta i det følgjande.

Teoretisk bakgrunn

Dei siste tiåra har sosiolingvistikken retta stadig større merksemd mot ulike former for språk- og dialektkontakt. Samtidig fører auka mobilitet til at det heile tida finn stad *nye* møte mellom menneske med ulik bakgrunn, noko som igjen aktiviserer språklege endringsmekanismar. I forskinga på slike prosessar har eg lagt vekt på geografiske, demografiske, kulturelle, sosiale og individuelle forhold som gjer språkmøta unike innanfor rammene av eit gitt lokalsamfunn. Eg har kartlagt sentrale språklege utviklingslinjer i Høyanger frå industrietableringa og fram til i dag, og sett desse både frå språkbrukarane sin ståstad og i lys av skiftande sosiokulturelle forhold. Sjølv om Høyanger er brennpunktet i denne granskinga, gjer nærstudiar av ulike utviklingssteg det mogleg å trekke ut overordna liner og endringstendensar som kan gjelde også utover dette språksamfunnet, og som kan supplere teorigrunnlaget omkring språkkontakt og nye dialekta.

Arbeidet mitt har ein kvalitativ og konstruksjonistisk innfallsvinkel, som gjer at eg ser forma av ein ny kultur som resultat av sosiale prosessar som tek plass i og blir prega av ein kontekst. *Språket* er sentralt i desse prosessane, ikkje berre som kommunikasjonsmiddel, men også som eit konstituerande element. Det at folk utviklar ei felles språkleg referanseramme, bidreg i seg sjølv til å forme eit samfunn og halde det saman. Når den høyangerdialekten som etter kvart voks fram, romma språktrekk både frå det tradisjonelle lokalsamfunnet og frå innflyttarar med ulik geografisk, sosial og kulturell bakgrunn, kan ein seie at språket blei ein berar av ein felles, *samansett* industristadskultur, og dermed eit grunnleggjande element i den nye lokale identiteten.

I avhandlinga nyttar eg tidvis ei narrativ framstillingsform, dels fordi det dreiar seg om å fortelje *historia* om korleis industristadskulturen og -språket tok form, men også fordi narrative strukturar gjer det lettare å sjå ulike dellemn i ein heilskapleg samanheng. Eg likar å samanlikne historia om Høyanger med ein *danningsroman*, der ein går frå eit beskytta tilverke over i ein kompleks og rotlaus fase, før ein etter kvart klarer å skape ny stabilitet. Desse litterære fasane kan sjåast som parallellear til tre vanlege stadium i utviklinga av ein ny dialekt. Punkta nedanfor gjengir grunnstrukturane i ein slik prosess, som ein på fagspråket omtalar som *koinéforming*.² Framstillinga har teoretisk støtte i Siegel (1985, 2001), Trudgill (1986) og Kerswill (2002), samtidig som eg i denne samanhengen har lagt vekt på særtrekk som gjorde seg gjeldande i Høyanger.

- På det første stadiet, i *kontaktfasen*, møttest dei innfødde og innflyttarane. Sjølv om dei fleste heldt på kvar sine heimedialektar, byrja ei viss nivellering å gjere seg gjeldande. Det vil seie at *markerte*, avstikkande språktrekk gradvis blei borte, mens former som var meir utbreidde, blei haldne ved lag.
- Det andre utviklingsstadiet, *kaosperioden*, var prega av stort språkleg mangfald og omfattande variasjon på ulike nivå. Dialektar og sosiolektar blei brotne mot kvarandre, og omgrepene “språklege forhandlingar” kan brukast for å skildre dei komplekse og fleirsidige endringsprosessane. Nivelleringa var omfattande, noko som gjorde at språkutviklinga gradvis tok retning mot ei felles norm.
- På det tredje stadiet, i den språklege *konsolideringsfasen*, utkristalliserte det seg etter kvart ein ny, meir einsarta dialekt. I Høyanger skjedde dette blant barnebarna til dei første innflyttarane.

Dei skisserte stadia kan falle saman med tre generasjonar av språkbrukarar, som i Høyanger, eller dei kan utspele seg over kortare eller lengre tid, avhengig av omstenda. I granskninga mi har eg også samla materiale frå ein *fjerde* generasjon språkbrukarar, noko som gjer det mogleg å seie noko om vidare utviklingstendensar.

Materialet

I arbeidet med å trekke opp språklege utviklingsliner frå Høyanger har eg hatt tilgang til eldre, tidlegare upublisert talemålsmateriale som representerer ulike fasar og ulike generasjonar av språkbrukarar. Dette omfattar data samla både i kaosperioden og i den språklege konsolideringsfasen (altså i generasjonane II og III), noko som gjer at materialet kan knytast *direkte* til dei aktuelle fasane i koinéforminga. Såleis får ein språklege haldepunkt i “sann tid”. Ved å jamføre eldre data med resultat frå eige feltarbeid blant informantar i ulike aldersgrupper, har eg også fått fram fleire interessante aspekt ved språkutviklinga. Kombinasjonen av gammalt og nytt materiale gjer nemleg at diakrone og synkrone perspektiv kastar gjensidig lys over kvarandre. Ikkje minst har dei eldste informantane mine fortalt mykje om kvardagsliv og sosiale forhold i det nyetablerte industrisamfunnet, som gjer det mogleg å sjå dei nokså knappe ordsamlingane frå 1950- og 70-talet i ein større sosiolingvistisk samanheng, og å presentere ei fyldigare historie om språket og språkbrukarane.

Utgangspunktet for språkendringane i Høyanger blei sjølvsagt lagt i det dei mange innflyttarane, med sine ulike referansar, møtte dei fastbuande i Høyangsfjorden. Men det var først i neste generasjon, altså på stadium II, at dei språklege endringsprosessane for alvor byrja å verke. Eg vil her trekke fram to informantar frå denne generasjonen, som både illustrerer ytterpunktet den nye dialekten blei forma innanfor, og den store språklege spennvidda i det nyetablerte samfunnet. Den første, 81 år gamle “Peder”, kom til orde allereie i det innleiande sitatet. Han har

røter i Høyanger frå før industrialiseringa, og må karakteriserast som ein tradisjonsmedviten og heimekjær mann. Heile livet har han budd på slektsgarden i Høyanger, og han har arbeidd som bonde og dels som industriarbeidar. Talemålet til Peder har eit svært tradisjonelt preg, og rommar ei rekke språkdrag som ikkje er vanlege i Høyanger i dag. Her kan nemnast diftongering av norrøn lang *a* som i *aor*; dissimilasjon av dei norrøne konsonantsambanda *fn* og *rn*, som i *nabn* og *gjedne*; bruk av *me* i første person fleirtal, der *vi* elles er vanleg, og elles ei rekke leksikalske og fonologiske særtrekk (sjå Solheim 2006 a: 278). Det andre språklege ytterpunktet er representert ved 76 år gamle “Inga”. Til liks med Peder har ho budd i Høyanger heile livet, men den sosiale bakgrunnen hennar er heilt annleis. Foreldra var innflyttarar frå Vestfold og Rogaland, og ho voks opp blant ingeniørar og funksjonærar i det fornemme bustadstrøket Villabyen. Som dei fleste barna i dette området, snakka ho i oppveksten eit standardnært sør-austnorsk talemål,³ ein varietet ho brukar konsekvent også i dag. Dei språklege skilnadene mellom desse to informantane er altså store. Begge er likevel tydelege på at dei ser *sitt* talemål som ein naturleg del av det språklege landskapet i Høyanger, og ikkje minst som ein del av *historia* til industri-staden. Som Inga seier det i eit intervju med meg: “Jei er ekte sogning, jei!”.

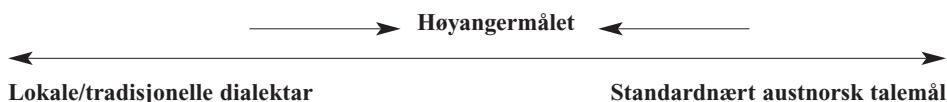
Når eg lèt Peder og Inga representere ytterpunktta i undersøkinga, er det fordi talemålet *hans* er det nærmeste ein i dag kjem det tradisjonelle bygdemålet som var utgangspunktet for språkendringane, mens *ho* representerer den innflyttarvarieteten som tydelegast har fått språkleg gjennomslag. Den framståande posisjonen til det sør-austnorske talemålet skuldast truleg at fagfolk med høg kompetanse blei henta austfrå, og fekk leiaposisjonar både på Fabrikken og i samfunnet utanfor. Dermed blei også språket deira eit *statusspråk* som fekk stor påverknadskraft i lokalsamfunnet. Når ein i tillegg tek omsyn til den overordna statusposisjonen denne varieteten har blant mange norske språkbrukarar, kan ein seie at det standardnære sør-aust-norske talemålmålet påverka høyangerdialekten både *frå utsida* og *på innsida*.

Det som særpregar Peder, Inga og andre eldre språkbrukarar frå generasjon II, er nettopp at det finst rom for store språklege forskjellar. Dette er eit resultat av at samfunnet dei voks opp i, ikkje hadde nokon stabil lokal dialekt som kunne overførast mellom generasjonane. I staden blei talemålet deira tydeleg farga av *foreldra* sitt språk, av sosial bakgrunn og personleg identitet. Mellom dei skisserte språklege ytterpunktta finst det fleire ulike blandingsstrategiar og kompromissnormer, til dømes kombinasjonen av vestnorsk intonasjon og austnorsk ordtilfang. Også slike strategiar kan i mange tilfelle sporast tilbake til personlege bakgrunnsforhold. Samtidig må det presiserast at mange av informantane frå denne generasjonen, spesielt dei som er litt yngre, har tilpassa seg den moderne høyangerdialekten som etter kvart utkrystalliserte seg.

Sentrale utviklingslinjer

Ei viktig erfaring frå arbeidet mitt er at koinéforminga må sjåast i lys av særdrag ved det spesifikke lokalsamfunnet. I Høyanger blei nemleg endringsmekanismane i koinéforminga underlagde og tilpassa sosiokulturelle forhold. Dette ser ein tydeleg om ein granskar effektane av *majoritetsprinsippet* og *grunnleggjarprinsippet*, som står sentralt i teoriar om dialektkontakt og koinéforming (jf. t.d. Trudgill 1986: 143, Kerswill & Williams 2000: 84f, Mufwene 2001). Prinsippa inneber grovt sagt at former som har majoritet i den opphavlege dialektblandinga, eller språket til dei som grunnla samfunnet, får gjennomslag i den fokuserte koineen. Når Høyanger i all hovudsak står fram som eit *vestnorsk* språksamfunn i dag, har nok begge desse prinssippa vore medverkande. Storparten av innflyttarane, heile 70 %, kom nemleg frå Vestlandet, og først og fremst frå Hordaland og Sogn og Fjordane. Men samtidig fekk fleire *austnorske* trekk innpass i den fokuserte dialekten, noko som gav talemålet eit samansett sær preg. Desse trekka fekk gjennomslag i kraft av å tilhøyre ei opplevd standard- og statusnorm, og trass i at berre 17% av innbyggjarane kom frå Austlandet. Såleis kan ein seie at dei sosiale og kulturelle forholda i det nyestablerte industrisamfunnet kunne overstyre dei omtala prinssippa. Funna frå Høyanger viser at språkbrukarane sin bakgrunn og identitet, saman med sosiale forhold i det nye samfunnet, er sentrale faktorar både når individuelle språkval skal gjerast og i forhandlingane kring ei ny, kollektiv språknorm.

Om ein ser nærmare på nivelleringssprosesseane og dei språklege forhandlingane som utspelte seg i Høyanger, kan ein seie at dei gjorde seg gjeldande i rommet *mellan* dei språklege ytterpunktene som Peder og Inga representerer. Dette kan illustrerast slik:

Gjennom komplekse språklege tilpassingsprosessar blei dei mest markerte formene frå begge ytterkantane nivellerte. Det gjaldt t.d. den tradisjonelle diftongeringa av lang *a*, som i *baot*, som var markert fordi det var eit spesifikt *lokalt* trekk. På den andre sida hadde ein symboltunge austnorske former som *jeg* og *ikke*, som spreidde seg på det andre utviklingsstadiet, men som blei *sosialt markerte* og fall bort etter at klaseskilja jamna seg ut. Slik samla ein seg etter kvart rundt meir utbreidde former i midtfeltet, og resultatet kan karakteriserast som ei *kompromissnorm* – ein vestnorsk dialekt med standardnære austnorske innslag.

Også på det *leksikalske* nivået oppstod det kompromiss som er prega av spennet mellom det lokale og det standardnære. Eit døme på dette er det tradisjonelle possessivet *deira*, som i kombinasjon med austnorsk *deres* har fått mellomforma *deiras* i Høyanger. Eit anna døme er høyangerkommisset *guttane*, som har teke form

mellan den tradisjonelle forma *gutane* og standardvarianten *guttene*. I dette tilfellet er fleirtalsendinga vestnorsk, mens stammen er austnorsk. Desse og ei rekke liknande kompromissformer kan seiast å ha utspring i det nye, *samansette språksamfunnet* (sjå Solheim 2006 a: 250ff).

Språkutviklinga har likevel ikkje vore så lineær og skjematiske som modellen og døma over kan gi inntrykk av. Som eg allereie har vore inne på, var dei sosiale forholda i stadig omforming, slik at gitte språktrekk også kunne *endre* status og symbolverdi. Dermed blei det kontekstavhengig kva former som blei opplevde som markerte, og som til ei kvar tid stod utsett til for nivellering. Mange språktrekk har dermed gått i ulike retningar på den skisserte lina før den nye dialekten fann fokus. Her er det altså snakk om *fleirdimensjonale* nivelleringsprosessar. Desse skil seg frå nivellering i andre språksamfunn, t.d. der by påverkar bygd, der det i større grad handlar om *einsidig* påverknad frå ei overordna norm.

Når ein følgjer utviklinga av utvalde trekk i høyangerdialekten, er det éi rørsle som stadig går att, nemleg frå tydeleg austnorsk dominans i generasjon II, til fleire lokale variantar ved utkrySTALLISERINGA av den nye dialekten i generasjon III. Denne vendinga er interessant fordi ho skjedde parallelt med at innflyttarane slo rot i Høyanger, og parallelt med at staden stabiliserte seg og fann posisjonen sin som eit *vestnorsk* industrisamfunn. Auka bruk av vestnorske former stadfesta såleis den nyvunne lokale identiteten, noko som igjen strekar under språket si rolle som eit konstituerande element i forminga av ein ny kultur.

Nokre av dei tradisjonelle, lokale formene som blei tekne opp att i den språklege konsolideringsfasen, fekk ein symbolsk funksjon i den nye kulturelle konteksten – dei blei *reallokerte* (sjå t.d. Britain & Trudgill 2005). Eit tydeleg døme på dette finn vi i det lokale diftongsystemet: Dei bakre realiseringane av diftongane /ei/ og /øy/, som i *vai* og *råyk* ('vei' og 'røyk'), var i utgangspunktet sognetrekk, som raskt blei standardiserte i det unge industrisamfunnet. Nesten alle informantane frå generasjon II seier dermed *væi* og *røyk* – som i store delar av landet elles. Men i generasjonen etter samla språkbrukarane seg *på ny* om dei lokale variantane, som her fekk ein sterkt symbolsk verdi som *nye lokale markørar*. I dag er denne verdiladinga særleg tydeleg i omtalen av staden, og under feltarbeidet fekk eg tidleg innprenta at "det hete ikkje *Høyanger*, det hete *Håyangen!*". Sjølv om dei tradisjonelle diftongkvalitetane i dag er på retur i generasjonane II og III, synest dei aller fleste språkbrukarane å halde på den tradisjonelle diftongkvalitetan i stadnamnet. Her fungerer dette språktrekket tydeleg som ein lokal identitetsmarkør.

Litt om høyangermålet i dag, og om den vidare utviklinga

Høyangermålet av i dag er verken like einsarta eller like særprega som tidlegare omtalar gir inntrykk av. Men sjølv om spesifikt lokale markørar og kompromissformer blir brukte i varierande grad, er høyangerdialekten framleis karakteristisk. Dette er tydelegast gjennom den særprega kombinasjonen av lokale og standardnære

trekk. Eit aktuelt døme er dei markerte, tradisjonelle diftongkvalitetane jamfört med utstrekkt bruk av standardnære monoftongar i andre samanhengar, t.d. i ord som *mer*, *hel*, *fleire* og *høre*. Men sjølv om talemålet i Høyanger skil seg ut i høve til dialektaene i nabobygdene, kan det for utanforståande opplevast som nokså ubestemmeleg og tilnærma nøytral *vestlandsk*. Dette kan igjen relaterast til nivelleringa av markerte former og samlinga kring språklege fellesnemnarar i midtfeltet av figuren over.

Effektane av den spesielle kontaktsituasjonen som utløyste dei språklege omveltingane i Høyanger, minka etter kvart som industrisamfunnet og industristadskulturen fann forma og posisjonen sin. Og etter kvart som Høyanger opparbeidde seg ein normal sosial og historisk kontinuitet, tok også jamaldringane og den lokale felleskapen over som dei sentrale språklege sosialiseringssagentane – som i andre språksamfunn. Såleis blir staden i dag råka av dei same språklege utviklingstendensane som regionen elles. Det dreiar seg m.a. om standardisering og regionalisering. Dei endringane som har skjedd i høyangermålet etter det omtala fokuseringsstadiet, har først og fremst råka lokale språktrekk – også dei omtala nye lokale markørane, mens meir standardnære trekk står ved lag. Dette er årsaka til at noko av særpreget ved industristadsdialekten er i ferd med å bli borte, og at høyangermålet av i dag står fram som nokså nivellert. Samtidig har også språkutviklinga elles i regionen jamna ut nokre av forskjellane mellom industristaden og omlandet. Når det gjeld talemålet i generasjon IV, skil det seg ikkje vesentleg frå foreldregenerasjonen sitt språk. Dei unge språkbrukarane meiner sjølve at det finst eit ungdomsspråk i Høyanger, men særtrekk som her blir framheva, liknar i stor grad den ungdomssjargongen ein finn i andre byar og tettstader. Dette strekar under at talemålssituasjonen i Høyanger, etter fokuseringa av koineen, langt på veg har “normalisert” seg.

Mens koinéforminga i Høyanger først og fremst utspelte seg mellom ulike varietatar *innanfor* eit komplekst og samansett samfunn, må ein altså ein rette blikket utover *det lokale nivået* for å forstå dei endringsprosessane som gjer seg gjeldande i dag. Framleis er det tydeleg at Høyanger er eit spesielt språksamfunn, men i kva grad det framtidige høyangermålet kjem til å vitne om staden si særeigne historie, er blant anna avhengig av dei nye omstillingssprosessane som industristaden no er inne i.

Litteratur

- Britain, David & Peter Trudgill. 2005. “New dialect formation and contact-induced reallocation: three case studies from the English Fens.” *International Journal of English Studies* 5/1: 183–209.
- Kerswill, Paul. 2002. “Koineization and Accommodation.” I *The Handbook of Language Variation and Change*, red. J. K. Chambers, P. Trudgill & N. Schilling-Estes, 669–702. Malden, Oxford: Blackwell.
- Kerswill, Paul & Ann Williams. 2000. “Creating a New Town Koine: Children and Language in Milton Keynes.” *Language and Society* 29/1: 65–115.
- Mufwene, Salikoko S. 2001: *The ecology of Language Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Omdal, Helge. 1977. "Høyangermålet – en ny dialekt." *Språklig Samling* 1: 7–9.
- Siegel, Jeff. 1985. "Koines and Koineization." *Language in Society* 14: 357–378.
- . 2001. "Koine formation and creole genesis." I *Creolization and Contact*, red. N. Smith, 176–197. Philadelphia: John Benjamins.
- Solheim, Randi. 2006 a. *Språket i smeltegryta. Sosiolinguistiske utviklingslinjer i industrisamfunnet Høyanger*. Dr. art.-avhandling, Trondheim: Det historisk-filosofiske fakultetet, NTNU.
- . 2006 b. "Språkbruk og språkhaldningar i Høyanger etter andre verdskrigene. Eit sosiolinguistisk særtilfelle eller eit lokalt døme på ein allmenn tendens?" *Målstryting* 8: 7–28.
- Trudgill, Peter. 1986. *Dialects in Contact*. Oxford: Basil Blackwell.

Noter

- 1 Sitatet, som er gjengitt nokså lydrett innanfor rammene av normalortografien, er henta frå ein språkbrukar som har halde relativt godt på det tradisjonelle talemålet i området. Såleis kan det også gi eit inntrykk av det språklege utgangspunktet for omveltingane.
- 2 Omgrepet *koiné* kjem frå gresk og tyder 'felles'. I utgangspunktet er det nemninga på den første koineen ein kjenner til, eit fellesspråk danna av gammalgreske dialektar. I dag blir omgrepet brukt om nye dialektar som oppstår som resultat av stor geografisk mobilitet og intensiv dialektkontakt. Koinéane kan ofte karakteriserast som språklege kompromiss mellom dei involverte varietetane.
- 3 I avhandlinga brukar eg omgrep som "standard" og "standardnært talemål" i ei vid tyding om talemål som geografisk kan lokaliserast til hovudstaden og området ikring, og som ligg nær opp til skriftspråket bokmål. Dette *oppfattar* mange som ei språkleg rettesnor eller eit standardtalemål – sjølv om ei slik norm offisielt sett ikkje eksisterer.

Om det finst eit standardtalemål i Noreg og kva innverknad dette eventuelt har, er for tida eit svært omdiskutert emne i sosiolinguistikken. I februar 2008 blei det arrangert ein nordisk konferanse på Røros, der nettopp desse spørsmåla var hovudtemaet. Konferanseinnlegga vil bli publiserte i eit temanummer av *Norsk Lingvistisk Tidsskrift*.